

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

УДК 347.065

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-34-51-59>

Санкції в цивільному праві

Шишка Р.Б.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (067) -14-814 -11, e-mail: roman1353@ukr.net
ORCID: 0000-0002-0532-1909*

Sanctions in civil law

Shishka R.B.

*Doctor of Sciences (Law), Professor,
Professor of Department of State Legal Disciplines,
“KROK” University, st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine
tel.: (067) -14-814 -11, e-mail: roman1353@ukr.net
ORCID: 0000-0002-0532-1909*

Анотація. Цивільно-правова відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності. На неї поширюються загальні положення про юридичну відповідальність, але вона має й такі особливості, що змушують розглядати її як самостійну правову категорію. Спільним для всіх видів юридичної відповідальності є те, що до порушника чужих прав застосовуються санкції. Але зміст санкцій, порядок і мета їх застосування мають свою специфіку для кожного виду юридичної відповідальності. В статті йдеться про доцільність запровадження санкцій в цивільному праві та вади сучасного відновлювального та компенсаторного підходу до захисту цивільних прав, який не сприяє профілактиці порушень

суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. Автор зважає на наслідки правопорушень в сучасному цивільному праві та звертає увагу на традиційні елементи норми права, та ігнорування санкцій в актах цивільного законодавства. Обґрунтована потреба їх встановлення як санкцій приватного характеру. Відсутність останніх з урахуванням наявної ментальності призвело до системних порушень та зловживань суб'єктивними правами і невиконання юридичних обов'язків. Цивільно-правова відповідальність, власне, зводиться до застосування майнових санкцій та особистих санкцій. Якщо виходити із загально-теоретичного постулату виникає ряд проблем щодо притягнення до відповідальності як державного примусу. Обґрунтована нагальна потреба санкцій в цивільному законодавстві та запропоновано в окремій главі ЦК України прописати всі наслідки порушення норм цивільного права як санкції, зокрема й тих, що передбачені Законом України «Про санкції». Передусім це стосується особистих санкцій як заборон та обмежень у здійсненні належних цивільних прав. Це слугуватиме ефективності цивільного законодавства, посиленню гарантій виконання цивільних обов'язків та здійсненню охоронюваних законом інтересів. Така парадигма наразі є виправданою і слугує ефективності цивільно-правового регулювання та якості національного законодавства стосовно якого, за висновками Європейського суду з прав людини, в Україні чимало проблем.

Ключові слова: правова норма, цивільно-правові санкції, цивільне право, цивільне законодавство

Формул.: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 9.

Annotation. Civil liability is a type of legal liability. It is subject to general legal liability provisions, but it also has such features that make it a separate legal category. Common to all types of legal liability is that sanctions are imposed on the offender. But the content of sanctions, the procedure and the purpose of their application have their own specificity for each type of legal liability. The article deals with the expediency of imposing sanctions in civil law and the disadvantages of a modern restorative and compensatory approach to the protection of civil rights, which does not contribute to the prevention of violations of subjective civil rights and protected by law interests. The author takes into account the consequences of offenses in modern civil law and draws attention to the traditional elements of the rule of law, ignoring the sanctions in acts of civil law and the need to establish them as sanctions of a private nature. This has led to systemic abuse and abuse. Civil liability, in fact, boils down to the application of property sanctions and personal sanctions. The urgent need for sanctions in civil law is substantiated and it is suggested that a separate chapter of the Civil Code of Ukraine should prescribe all consequences of violation of civil law norms as sanctions, in particular, and those stipulated by the Law of Ukraine "On Sanctions". This will serve the effectiveness of civil law, strengthen the safeguards of civil obligations and the exercise of legitimate interests. This paradigm is currently justified and serves the effectiveness of civil law regulation and the quality of national law.

Keywords: civil law, the rule of law, civil law penalties, civil law sanctions.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 9.

Постановка проблеми

Апріорі правова норма складається із трьох елементів, в тому числі й санкції. Винятком є норма-дефініція, яка її не має. Такий підхід є загально прийнятим в доктрині теорії права і стосується й норм цивільного права. Проте на від-

міну від КК України, КУпАП України в ЦК України санкції не передбачені. Навіть якщо негативні наслідки в останньому за одне і те ж саме порушення можуть проявлятися по різному: на галузевому рівні, при субсидіарному застосуванні норм права, як обмеження,

виконання акцесорного зобов'язання, стягнення чи примус відчувається брак санкцій.

Очевидно, що йдеться про різні за природою та процедурою застосування наслідки, які збігаються інколи за проявами, але різні за механізмом: одне відшкодувати завдану шкоду порушником самостійно, інші – на вимогу чи претензію потерпілого чи відповідного державного органу чи громадського об'єднання, а зовсім інше – за рішенням суду, що може буди виконане державною виконавчою службою. До того предмет цивільного права значно розширився і продовжує розширюватися. З можливим скасуванням Господарського кодексу України ЦК України має заповнити прогалину щодо застосування санкцій до порушників господарських зобов'язань.

З урахуванням домінування регуляторної функції норм цивільного права, на їх санкціях в ЦК України спеціально не наголошено як в загальних його положеннях так і не деталізовано в окремих інститутах. Тож не всі норми цивільного права забезпечені санкціями. Між тим проблема загострилась на практиці, де свобода та пріоритет права над законом окремими членами суспільства витлумачені як всюдозволеність. Принаймні у приватній сфері частина учасників суспільства ведуть себе «як слон у посудній лавці»: не звертають, ігнорують, порушують приватні права інших учасників правовідносин, відверто зловживають своїми правами під прикриття хибного уявлення про загальнодозволеність у приватній сфері, і в певній мірі навіть хизуються своєю безкарністю за порушення їх приватних зобов'язань. Це проявляється у побутовій сфері, спілкуванні, здійсненні особистих та майнових прав, встановленні організаційно-правових форм юридичних осіб, використанні їх майна. Перелік можна продовжити.

В Законі України «Про санкції» написано санкції, в тому числі приватно-правового значення, які значно розширили їх сфери їх застосування, спрямування, підстави застосування і напрями дії, що спричинило потребу їх переосмислення. До того з внесенням змін в Сімейний кодекс України щодо санкцій неплательників аліментів виникла потреба їх теоретичного осмислення.

Метою цієї статті є презентація авторського тлумачення поняття «санкція в цивільному праві» як негативного наслідку для порушників, що має різні прояви, встановлення їх значення для практики та цивілістичної доктрини. Завдання – розкрити новітні підходи до розуміння санкцій з урахуванням її полісемізму та проявів у цивільному законодавстві України.

Об'єктом є цивільні відносини із застосування до порушника юридичного обов'язку примусу у виді санкцій, а *предметом* – правова категорія «цивільно-правова санкція» та її прояви в чинному законодавстві та цивілістичній доктрині.

Стан та рівень дослідження проблематики

Окремі роботи корифеїв С.С. Алексєєва, О.Е. Лейста та інших не розкривають всієї проблеми: правової природи особистих санкцій, що застосовуються до учасників цивільних правовідносин у виді позбавлення права участі в окремих з них чи обмеження такої участі; взаємозалежності цивільно-правових та інших санкцій, дії санкцій, їх забезпечення, співвідношення відшкодування шкоди та її компенсації, диференціації таких санкцій тощо. О.В. Дзера висловився про доцільність виділення у цивільному законодавстві права, а І.О. Дзера працює над доктринальною основою їх запровадження в ЦК України. Появи-

лись цікаві роботи О.О. Кота та інших, але санкціям там приділено не багато уваги. Така невизначеність слугує суб'єктивізму застосування окремих з них на практиці та їх тлумачення в доктрині, де вони зводяться до цивільно-правової відповідальності, тобто наслідку застосування санкцій.

На санкціях норми цивільного права досі увага не загострялась і вважалось, що компенсаторність норм цивільного права є загальним наслідком і для того встановлено достатньо способів та засобів захисту цивільних прав. Широко відома стаття Д.М. Кархальова та окремі її тлумачення в маловідомих виданнях. Проте це не так, оскільки не забезпечує суспільство від порушень приватних прав, зловнавмисних чи некомпетентних фахівців, що наразі є загрозою для суспільства як і їх наслідків.

Виклад основного матеріалу дослідження

Цивільно-правові санкції є різновидом правових негативних наслідків для порушника правила, що визначене диспозицією норми права. Це стосується й санкцій в цивільному праві, де стосовно їх є ряд неточностей і непорозумінь. Перші повинні бути виправлені, а другі – усунені.

Як встановила І.С. Канзафарова: цивільно-правова відповідальність – атрибут зобов'язального права; цивільне законодавство віднесло санкції до зобов'язального права. Вона обґрунтувала потребу вирізнення цивільної відповідальності та цивільно-правової відповідальності [3]. Це має практичне значення, хоча й незаслужено проігнороване в сучасній літературі, зокрема навчальній.

Здебільше ці аспекти досліджуються та оприлюднюються в традиційному аспекті без звертання уваги яким чином одна і та сама санкція може бути за-

стосована в механізмі правового регулювання та охорони і та захисту прав учасників приватних відносин. Очевидна різниця в тому: одне, коли неустойка (п.3 ч.1 ст. 611 ЦК) [8] добровільно сплачується як акцесорне зобов'язання боржника, що порушив свій обов'язок за основним зобов'язанням; інше – коли вона стягується на вимогу кредитора, в тому числі із задіянням субсидіарного впливу на неналежного боржника, зовсім інше якщо потерпілий звертається з позовом в суд і вона ним присуджується та примусово стягується виконавчими органами. Тут вона переростає у державний примус. Очевидно, що слід ці аспекти розмежувати.

Наразі для того настав слушний час подолати ці лукуни в доктринальному та практичному аспекті і посилити цей аспект охорони та захисту суб'єктивних цивільних прав. Тим більше, що це можна зробити комплексно при роботі над новим проектом європеїзованого Цивільного кодексу України, де у прагматичному аспекті слід вирішити загальні підходи щодо застосування до учасників цивільних відносин стягнень, оперативних заходів та санкцій. Інша справа, що доктрина країн ЄС ще не вирішила цих проблем.

Перша проблема в тому, що в цивільно-правовій доктрині такі санкції поглинуті способами захисту цивільних прав, внаслідок чого розмиті як правова категорія. Так передбачені ч.2 ст. 16 ЦК України окремі способи захисту, є санкціями, зокрема припинення правовідношення (п.7), відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди (п.8), відшкодування моральної (немайнової) шкоди (п.9). Зважаючи на негативні наслідки в необхідності додаткових витрат порушника юридичного обов'язку, то і визнання правочину недійсним (п.2), примусове виконання обов'язку в натурі (п.5)

і зміна правовідношення (п.6) також є санкціями.

Почнемо із розуміння самих санкцій. Загально прийнято, що санкції – частина норми, яка встановлює міри (вид та розмір) державного примусу, що застосовується при її порушенні [7]. Звернемо увагу, що тут кваліфікуючою ознакою санкції визначено – державний примус, який може застосувати державний орган. З того можна зробити висновки: санкція вважається лише такою в разі, коли вона застосовується примусово. Але виникає питання як цей примус застосувати. Як раніше я зазначав, сутність цивільно-правової відповідальності проявляється у двох елементах: визначеній судом санкції та державному примусі до її перетерпівання [9]

Проте цивільно-правова санкція, як складова правової норми, не завжди може бути доведена до примусу. Для цивільно правової норми, здебільше регулятивної, такі негативні правові наслідки можуть бути виконані порушником самостійно, зокрема як акцесорне зобов'язання навіть без звернення потерпілого. Власне це проведене ст. 611 ЦК України як наслідки порушення зобов'язань, де не наголошено на санкційну природу таких наслідків. В деліктних зобов'язаннях деліквенту надається право самостійно, без звернення потерпілого в суд та до виконавців, здійснити відшкодування. Тут йдеться про виконання зобов'язань і саморегулятивність відносин.

Не кращим чином санкція визначена у Гуглі як елемент правової норми, що встановлює невідповідні наслідки у разі порушення правила, визначеного диспозицією. Саме санкція є спонуканням особи до додержання норми права. Стандартна норма права викладається формулою «якщо → то → інакше», де «інакше» – це санкція [5]. Такий алгоритм застосування санкції є виправда-

ним з огляду на «ботизацію¹» правових норм, зокрема норм цивільного права з застосуванням більш диференційованого підходу, доступного для рафінованого аналізу та застосування.

У Вікіпедії санкція також витлумачена як елемент правової норми, що встановлює невідповідні наслідки у разі порушення правила, яке встановлене її диспозицією. Тож санкція є одним із опосередкованих спонукань особи до дотримання норми права [6], а не тільки примусом чи негативними наслідками порушення диспозиції норми права. За такого підходу зрозуміло превентивна та виховна функції її встановлення у нормі права.

Отже, майже у всіх визначеннях не уточнено як саме застосовується примус: кредитором чи його представниками, які встановили заборону фізичній особі і її притримуються: не продають білет на транспорт, видаляють із розважального закладу, не обслуговують тощо. Санкції можуть бути застосовані адміністраторами соціальних мереж як виділення невідповідного контенту, в тому числі на вимогу особи, щодо якої у ньому поміщено невідповідні повідомлення.

Тож ускладнює розуміння санкції як правової категорії її полісемізм, зокрема як дозвіл уповноваженого органу, міру та вид відповідальності тощо. Ми акцентуємо увагу на ній як елементі правової норми, який встановлює наслідки невиконання юридичних обов'язків, встановлених у диспозиції. За того не сприймаємо позитивістського сприйняття санкції як стимулів, що проводиться у трудовому праві.

Очевидно, що санкції в цивільному праві потрібні не тільки матеріальні

¹ Термін «ботизація» нами використаний як перифразування норм права для потреб їх застосування ботами.

(відшкодування збитків/шкоди, компенсації, але й персональні: позбавлення прав, обмеження в дієздатності, що вже прописані в ЦК України, а також передбачені Законом України «Про санкції» [4]: певної діяльності, спілкування і навіть наближення до особи, в'їзду/виїзду з України чи в Україну, приймати участь в приватизації державного чи комунального майна тощо. Такими, по суті, є блокування контентів тощо.

При тому в одних випадках йдеться про оперативні невідкладні заходи із захисту приватних прав особи, видалення порушників з приватних територій, з субсидіарним застосування норм публічного права, а в інших про осуд і судову заборону обмеження, в інших про вплив на майно та майнові інтереси порушника гіпотези чи диспозиції норм права. Перше стосується підміни підстав виникнення правовідносин, що практикується при омані чи обмані, друге – при відході від встановленого правила та його свавільного тлумачення сильними в правовідносинах приєднання.

Практика просунулась значно далі та виникла потреба диференційного чи секторального підходу до цієї категорії при європеїзації Цивільного кодексу України на парадигмі спочатку рекодифікації як системних суттєвих змістовних і структурних його новацій. Останні зумовлені швидкою трансформацією суспільства, введенням нових технологій та нових товарів і правових форм та засобів їх просування на ринку, потребами формування адекватних глобалізованій ринковій економіці правових інститутів та забезпечення безпеки людини й суспільства від зловживань товаровласників. Тут можна погодитися із А.С. Довгертом, що «...основним напрямом рекодифікації ЦК України є подальша “європеїзація” кодексу» [2].

Вагомим чинником сучасної рекодифікації цивільних кодексів багатьох країн, зокрема й України, стала світова (особливо європейська) тенденція до уніфікації та гармонізації приватноправового регулювання, що проведена безпосередньо Законом України «Про загальнодержавну програму адаптації національного законодавства України до законодавства країн Європейського Союзу». Зусиллями сотень фахівців із країн Європи знайдені найоптимальніші та глобально придатні правові норми (рішення) для багатьох сфер приватноправових відносин. Такі норми-рішення втілено у численних міжнародних документах з уніфікації приватного права. З огляду на сучасний якісний стан останніх, можна зробити висновок про достатнє «визрівання» міжнародної моделі реформ як чинника рекодифікації. Ще одним вагомим чинником для проведення нової кодифікації ЦК України є новітні реформи приватного права в країнах Європейського Союзу, зокрема, розробка і прийняття нових кодексів та законів, модернізація «старих» цивільно-правових кодифікацій з урахуванням європейських й універсальних міжнародних документів.

Наразі необхідною передумовою створення концепції та нормативного тексту проекту ЦК України є спроможність вітчизняної доктрини цивільного (приватного) права «очолити» та науково забезпечити реформаторський процес. Відзначаючи невідповідність окремих параметрів вітчизняної науки цивільного права європейським підходам, автор вважає, що їй загалом «під силу» забезпечити процес рекодифікації ЦК України. Що ж стосується обсягів, то, на погляд автора, системних суттєвих змін і структурних новацій зазнають не тільки розділи зобов'язального права, а й усі книги кодексу.

Поняття «санкція в цивільному праві» як негативного наслідку для порушників та встановлення його значення для практики цивільного права та цивілістичної доктрини є визначальним. Визначення цього поняття апріорі засновано на загальному вченні про норми права та її частину – санкцію .

У юридичній науці точаться суперечки про обов'язкову триєдність гіпотези, диспозиції та санкції. За загальним уявленням не всім нормам притаманна як гіпотеза, так і санкція. Говорячи про відсутність санкції, можемо як приклад навести Конституцію України, яка не містить структурно наслідків невиконання диспозиції. Проте окремі вчені наголошують на обов'язковій наявності трьох елементів. Якщо її розглядати більш уважено, це обумовлює наявність «прихованих» гіпотез та санкцій. Наприклад, стаття 21 – (у будь-якому випадку) усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (інакше настає відповідальність, передбачена законом).

Цивільно-правові санкції проявляють ряд особливостей, що має значення передусім в судовій практиці. Передусім вони як все цивільно-правове регулювання є диспозитивними і окремі негативні наслідки, як зазначалось вище, можуть перетерпіватися порушниками без примусу: як акцесорне зобов'язання, добровільне обмеження, стягнення і як примус. Лише в останньому випадку передбачені негативні наслідки і є санкцією. До того такі наслідки застосовуються не на вимогу державного органу, а самого учасника цих правовідносин.

Щодо співвідношення санкції та відповідальності склалось певні підходи: по-перше вони є рівнозначними поняттями; по-друге, цивільно-правова відповідальність охоплює санкції чи їх

негативний вплив на порушника, по-третє, цивільно-правові санкції включають в себе відповідальність ; цивільно-правові санкції є мірою відповідальності чи перетерпівання порушника.

Наразі виникла потреба окрім майнових санкцій в ЦК прописати особисті негативні наслідки, які опинились поза цивільно-правовим впливом. Йдеться про обмеження дієздатності, навіть якщо воно на практиці судами застосовується досить рідко, заборони займатись певною діяльністю, неможливість бути опікуном, піклувальником, усиновителем. Випали із загального поля наслідки порушення зобов'язань (ст. 611 ЦК України) де сплата неустойки та відшкодування збитків та моральної шкоди, вписуються у майнові санкції, то зміна умов зобов'язання та припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання або розірвання договору ще потребує з'ясування їх правової природи.

Однозначно, слід посилити значенні санкцій, а не тільки зупинитися на компенсаторності норм цивільного права . Тим більше, в них є нагальність та потреба забезпечити суспільство від зловнавмисних чи некомпетентних фахівців, загроз наслідків їх дій. Показовим в тому є встановлена прокуратурою м. Києва халатність 55-річного лікаря-анестезіолога. Він при інтубації трахеї допустив критичний дефект і спрямував інтубаційну трубку не в трахею, а в стравохід з наступним підключенням до апарату штучної вентиляції легких, в результаті чого настали трагічні наслідки – призвело до розвитку у пацієнтки коми [1]. Проте тут вбачається не ризик лікаря, а через його непрофесійність завдано шкоди здоров'ю. До того, в таких випадках лікарям та закладам охорони здоров'я здебільше вдається уникнути відшкодування такої шкоди.

Висновки

Очевидно, що санкції в цивільному праві наразі не перекриваються способами захисту цивільних прав. Вони конче потрібні не тільки матеріальні (відшкодування збитків/шкоди, компенсації, але й персональні: позбавлення прав, обмеження в дієздатності, заборони: певної діяльності, спілкування і навіть наближення до особи, в'їзду/виїзду з України чи в Україну, приймати участь в приватизації державного чи комунального майна тощо. Нині слід вирізняти запропоновані нами наслідки порушення обов'язків учасників цивільних відносин.

Література

1. Анестезіолог переплутав органи та ввів хворому прилад не в те місце. URL: <https://lenta.ua/v-kieve-vsuyu-noch-izbirali-meru-presecheniya-opasnoy-bande-20144/> (дата звернення 1.10. 2018)
2. Довгерт А.С. Рекодифікація Цивільного кодексу України: основні чинники і передумови для старту: Право України, 2019. URL: <https://pravoua.com.ua> > pravoukr > pravo_2019_1 > pravo_2019_1_s2 (дата звернення 1.10. 2018)
3. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Київ, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2007. 36 с.
4. Про санкції: Закон України від 14.08.2014. № 1644-VII. URL: zakon2.rada.gov.ua > laws > show (дата звернення 1.10. 2018)
5. Санкція URL: <https://www.google.com/search?q=%D1%81%D0%B0%BD%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D1%86%D0%B5> (дата звернення 1.10. 2018)
6. Санкція URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%BD%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97_%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8 (дата звернення 1.10. 2018)
7. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник. Харьков, Эспада, 2005. 840 с.
8. Цивільний кодекс України: станом на 1 вересня 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 1.10. 2018)
9. Шишка Р.Б. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (право)*. 2013. Вип. 2. С. 205 -210.

Reference

1. Anestezilog pereplutav organi ta vviiv hvoromu prilad ne v te misce, (2018). Retrieved from: <https://lenta.ua/v-kieve-vsuyu-noch-izbirali-meru-presecheniya-opasnoy-bande-20144/> (Accessed 1 October 2018)
2. The official site of Pravo of Ukraine (2019), Doygert, A.S., “Recodifikacia Civilnogo kodeksu Ukraini: osnovni chinniki i peredumovi dlya startu”. Retrieved from: <https://pravoua.com.ua> > pravoukr > pravo_2 019_1 > pravo_2019_1_s2 (Accessed 1 Febuary 2019)
3. Kanzafarova, I.S. (2007), “The theoretical base of civil law responsibility” Abstract of Ph.D. dissertation, Civil law and process; family law, V.M. Koretsky Institute of state and law of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

4. The Verkhovna Rada of Ukraine (2014), The Law of Ukraine “On sanctions”. Retrieved from: від 14.08.2014 № 1644-VII URL: zakon2.rada.gov.ua › laws › show (Accessed 1 October 2018)
5. Sankciia, available at: <https://www.google.com/search?q=%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D1%86%D0%B5> (Accessed 1 October 2018)
6. Sankciia. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97_%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8 (Accessed 1 October 2018)
7. Skakun, O.F. (2005), *Theory of state and law* [Teoria gosudarstva i prava] (enciklopedicheskii kurs), Espada, Kharkov, Ukraine.
8. Civil Code of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (Accessed 1 October 2018)
9. Shishka, R.B. (2013), “Civil liability and tort”, *Zbirnik naukovih pracii Iripinskoï finansovo-uridichnoi akademii (pravo)*, Vol. 2, pp. 205 -210.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2019 року